

УДК 947.7:323.13(=161.2)]“18”

Вадим Арістов

УКРАЇНОФІЛИ: МІЖ ДЕРЖАВНИМ І «НАЦІОНАЛЬНИМ»

У статті здійснено спробу розглянути питання співвідношення державної лояльності й «української ідентичності» кийвських українофілів у другій половині XIX ст. та його відображення у стосунках влади та діячів українофільського руху.

Ключові слова: українофіли, народництво, хлопоманство, державний патріотизм.

Діяльність українофілів найчастіше розцінюють як протистояння імперському режиму та його адміністративним структурам. Репресії/обмеження їхньої діяльності владою сприймають як ілюстрацію несумісності українофільства та служіння державі в рамках її інституцій. З перспективи успіху українського національного проекту любов до «свого народу» і захоплення «своїм краєм» серед місцевої інтелігенції та дворянства іноді розглядають як несумісні з державним патріотизмом.

Українська національна історіографія, творячи міф про українське національне відродження, сприймала українофільство в контексті змагання з Росією. Реверсивний підхід національної історії ставив на карб українофілам за «непослідовність»/«слабкість політичної програми» і самостійницьких ідей, ніби вони *повинні* були відповідати пізнішим вимогам до українського патріота [8, с. 87–88, 99; 13, с. 22.]. Вважається що українство виживало «всупереч тяжким ударам» російського уряду [7, с. 199], що такі акції, як Валуєвський чи Емський укази, «затягнули формування модерної української національної свідомості на десятиліття» [8, с. 88]. Наскільки виправдані ці погляди?

Ким були українофіли? Переважно, ці люди перебували на державній службі, виростили і робили кар'єру в рамках інституцій імперії. Дуже радикальна думка про служіння Російській державі на противагу «українській ідеї» не могла легко з'явитись. В цій роботі основну увагу звернено на співвідношення української ідентичності та державної лояльності.

Які були «українські інтереси» і чому вони мали суперечити державній лояльності? Українофільська служила інтелігенція (і дрібне дворянство) перебувала між двома полюсами, що визначали культурно-політичну і національну ситуації у Східній Європі: між корінною Великою Росією й імперським центром та польською західною периферією (включно з «кресами») [2, с. 14]. Цей простір був полем змагання між великими національними проектами: проектом «ве-

ликої російської нації» і польським проектом. Так само тут перетиналися інтереси польської шляхти і верховної влади (втіленої в адміністративних інституціях). Українофільство склалося з двох основних елементів: малоросійсько-«українського» і польсько-«українського» (хлопоманського). Однак жоден не мав у вихідній ідеї протиставляти свій проект (чи «ідентичність») державній лояльності.

Для першого елемента ще з першої половини XIX ст. головним було завдання «етнографічного» характеру, зокрема «показати, что южнорусское наречие есть особый язык» [9, с. 80]. Частіше навіть така діяльність обмежувалася збираннями старовини і місцевого колориту. Вона ніяк не суперечила службі, а була «хобі» у час дозвілля. Саме так описує свою роботу із збирання малоросійських джерел і народних пісень Пантелеймон Куліш у листі до Миколи Білозерського [6, с. 56].

Саме по собі відстоювання малоросійської самобутності не призводило до жодних суперечностей з лояльністю до держави; власне вихідці з Малоросії неабияк доклалися до формування імперської ідеї в Росії, а Малоросія становила частину імперського «ядра» [2, с. 59]. До польського Січневого повстання така освітня діяльність не мала суттєвих обмежень урядовими колами [2, с. 158]. Суперечки навколо публікацій «Основи» протягом 1861 р. майже не виходили на суто політичний рівень, будучи хоч подекуди і непримиренними, але більше «академічними» [2, с. 160]. Навіть пізніше інтелігентське/академічне «народолюбство», концентруючись на збиранні фольклору, звичаєвого права та установленні законів народної мови, продовжувало сприймати «народ» в романтичних гердерівських категоріях, як музейний експонат із запасників, предмет дослідницького захоплення [13, с. 21]. «Малороссия представляется нам вроде внутренней Африки», – писав Куліш до Білозерського 1853 р. [6, с. 98].

Другий, хлопоманський елемент «відповідав» за радикальні ноти українофільства і власне

його влада розцінювала як потенційну небезпеку (зближення цього елементу з раннім малоросійським українофільством перетворив останнє на «небезпечне»). Проте тут радикалізм був радше соціальним. Як дізнаємося, з «Записки» генерал-майора графа Сіверса від 28 червня 1862 р., хлопомани становили загрозу не тому, що ходили в «малоросійському національному одязі», а тому, що пропагували селянські бунти [11, с. 184]. Саме хлопоманам, а не українцям-«малоросам», вперше приписали ярлик «українофіли» і саме їх початково обвинувачували у сепаратистських настроях, сприймаючи як крило польського руху. Для цього були підстави: хлопоманський «гурток» виник зі студентської київської організації поляків [9, с. 97].

Польська версія українофільства, яке на той час існувало як регіональний різновид «полонізму», не влаштовувала частину польської/полонізованої молоді. І чи не найважливішою різницею у поглядах поляків та «групи Антоновича» стало питання відношення до «народу» [2, с. 155] і лояльності російській державі. Так, Борис Познанський вказує на різницю, яку усвідомили поляки з теренів Царства польського («короняри») та «українські поляки/наші поляки» [10, с. 30–34, 39]. Якщо короняри були настроєні однозначно сепаратистськи, то «українські поляки», загалом поділяючи польський патріотизм, вважали «польську справу» не на часі, а дехто набагато більше був вірний ідеї «служіння народу», ніж ідеям відновлення Речі Посполитої.

Через народ («малоруську/українську народність») ці хлопомани (на відміну від польських націоналістів) ототожнювали себе з загальноросійським простором. Вони підтримували всі загальноросійські ліберальні віяння. Реформи в Росії для них були важливіші, ніж відновлення Польщі. Познанський розглядав цей рух як відхід від польського, сепаратистського і відкрито політичного руху, як поривання з ідеєю насильницьких і протизаконних методів досягнення мети [10, с. 39].

Важливо, що Володимиру Антоновичу, Борису Познанському та ширшому колу хлопоманів-українофілів служіння народу уявлялося винятково легальним, в рамках інституцій і законів Російської імперії [10, с. 55]. На закиди російських націоналістів Антонович відповідав, що якраз єдина міцна держава може бути гарантом розвитку «народності» [1, с. 151–152]. Він пояснював, що українофіли зацікавлені у якісному і чесному служінні державі (а через це і народові) і є «більш істинними патріотами, ніж їхні обвинувачі» [1, с. 151–152]. Ця риторика, звісно, не могла вповні відображати реальні погляди Антоновича, якого Олександр Кістяківський вважав насправді більш радикальним, ніж той

видавався. Проте слід зважати й на порівняно помірковані погляди Кістяківського. Зрештою, хитання і певна подвійність у намірах і поведінці добре відображає подвійну ідентичність українських народників.

Українофіли не посідали високого соціально-економічного становища. Служба була чи не єдиним засобом вдалої соціалізації і забезпечення умов життя. Служити і працювати погано цьому контингенту було не вигідно. Коли на прохання помічника куратора Київської шкільної округи генерал-майора Новикова був складений список з характеристиками всіх службовців-українофілів нижчої ланки, виявилось, що всі мають відмінну репутацію на службі [11, с. 213]. Українофільська активність іноді пояснювалася потребою заробляти на життя, тобто мала цілком практичний смисл (що добре розкрито у спогадах Михайла Драгоманова) [12, с. 120–121, 122]. Не в останню чергу з кар'єрних та суто прагматичних міркувань Куліш та Білозерський погодились на престижну службу у Царстві Польському після 1863 р.

Як у житті українофілів служба співвідносилася з «українською справою», чи забирала час і увагу, що перевищували б зусилля на службі? Схиляємося до негативної відповіді. На прикладі листів Куліша до Білозерського зрозуміло, що саме службові справи, кар'єрне зростання, переходили з одного відомства в інше і були способом існування, забирали основний час [6, с. 56, 89, 91]. У листах до 1863 р. захоплення «духом», мовою і одягом малоросів не пов'язано з політичними питаннями. Розрізняючи великоруську і малоруську літератури, говорячи про захоплення малоросійським вдяганням у Києві 1855 р. і називаючи малоросіян «національністю», Куліш не бачить суперечностей малоросійського українофільства і державного патріотизму [6, с. 56, 98, 106–111, 134, 145].

Більшість українофілів проводили чітку межу між двома поняттями батьківщини: політичної (Росії) та малої, етнотериторіальної (Малоросії/України). Ці дві площини тривалий час прямо одна одній не суперечили. Це відобразилося як у позиції влади (наприклад, у доповіді Юзефовича 1876 р. про «українське питання») [11, с. 205], так і в настроях українофілів (за Кістяківським) [4, с. 208, 233, 412; 5, с. 60–62]. Кістяківський, підтримуючи українофільство, розглядав його як місцевий, пристосований до регіональних умов, вияв загальноросійського народного патріотизму [5, с. 60–62, 235], однозначно вважав малоросів частиною «народу русского» і критично ставився до ідеї окремої малоросійської національності (записи за 1876–77 рр.) [4, с. 220–223, 300]. Національне для нього було на другому місці, поступаючись питанням «соціального

прогресу» [5, с. 73–74]. Його українофільство лежало у соціальній діяльності.

Слід зауважити, проте, що наприкінці 1870-х намітилася тимчасова і відносна (збавлена згодом заходами Олександра III) радикалізація українофілів. Так, 1879 р. у Києві з ініціативи Громади відбулася таємна нарада за участі громадівців, ліберальних чернігівських земців і народовольців. Було ухвалено рішення про співпрацю і спільну боротьбу з самодержавством [8, с. 88]. Але ця боротьба і співпраця задумувались в рамках імперії, тут не звучали сепаратистські ноти, навпаки – пріоритетною була загальноросійська боротьба за ліберальні зміни. Саме за це українофілів, будучи в еміграції, критикував Драгоманов, котрий хотів бачити український рух настроєним більш національно і «самостійницьки» [8, с. 102].

Українофільський рух відпочатково заявляв про лояльність до держави. Якщо російські націоналісти (як-от Катков) трактували його як частину польського руху [9, с. 104–110], то самі діячі (наприклад, Драгоманов та Антонович) завжди розмежовували «поганих польських» і «добрих російських» українофілів, твердячи при цьому про свою самостійність відносно польських проектів [9, с. 154].

Звідки з'являлась ідея суперечності державної лояльності і української ідентичності для українофілів, якщо не зсередини руху? Її джерело, держава, подекуди на диво послідовно нав'язувала цю ідею. Був правий Кістяківський, змальовуючи образ слов'янофільського і нетерпимого російського (великоруського) патріота, схильного до невинувачених звинувачень і упереджених категоризацій. Держава, її установи потребували чітких категоризацій, «систематизації» наявних рухів і приписування ярликів. Нерідко російські посадовці самі малювали план розвитку українофільства, з яким боролися реально (як Михайло Анєнков, котрий чомусь передбачав злиття українофільства з польським рухом і розробляв плани протидії цьому) [14, с. 297]. Щоправда, такі люди, як Олександр Дондуков-Корсаков чи Михайло Чертков усвідомлювали шкоду від «втрати довіри народу» через заперечення національних форм, але ця позиція рідко знаходила розуміння уряду [14, с. 316].

Самі учасники руху зазначали, що влада провокувала українофілів на радикалізацію. Кістяківський твердив, що, як правило, антиукраїнофіли в 1870-х роках першими вдавалися до нападок, інсинуацій і звинувачень [5, с. 460]. Драгоманов згадує, що на одному з допитів його «приписали» до «партії українофілів». На його думку, саме через бюрократичний (систематичний) підхід до справи росіяни, стурбовані поло-

нізмом і сепаратизмом, категоризували різнобарвний український рух у своїх цілях. Вони бачили радикалізм там, де його ще не було [12, с. 122, 131–132]. Саме з вуст Михайла Каткова, Михайла Юзефовича, Сильвестра Гогоцького, Дмитра Толстого (міністра народної освіти) вперше лунали слова про можливе від'єднання Малоросії [9, с. 104–110, 174; 3, с. 115]. Чи не створювалася так готова схема «самостійництва», якою українофіли могли б колись самі скористатись?

Механізми взаємовигідного співжиття держави і українофілів не менш важливі, ніж випадки відкритої конфронтації. Розглянемо легальні методи використання державних інституцій українофілами задля власних цілей. Однією з моделей поведінки було особисте практичне «служіння народу», беручи участь у роботі тих чи тих державних інституцій на місцях (Борис Познанський [10, с. 53], Олександр Русов [3, с. 132] або Олександр Кістяківський [4, с. 455–456]). Представникам такої моделі поведінки неприємний радикалізм. Кістяківський, порівнюючи себе з Драгомановим, писав: «Драгоманов – радикал, я – прогресист» [4, с. 455]. Щоденна легальна праця лежала в основі цієї моделі служіння народу.

Другою, більш поширеною і дієвою, моделлю передбачався індивідуальний авторитетний вплив (прикладом може бути вплив Івана Рудченка на рішення Михайла Черткова) [14, с. 316] або колективна співпраця з місцевою владою, просування власних проектів, що мали б і «державну користь», участь у заходах влади для виконання власних завдань.

Пік такого роду активності припав на 1870-і роки, на час урядування в Київському генерал-губернаторстві Дондукова-Корсакова. Одним з перших заходів Дондукова-Корсакова, в якому активно взяли участь українофіли було відкриття Київського відділення Російського географічного товариства 1873 р. [3, с. 104], де Павло Чубинський і Володимир Антонович виступали головними науковими консультантами, а Антонович навіть очолив його відділ [14, с. 310–311]. Громадівці брали активну участь у роботі комітету Відділу, що організовував перепис населення Києва 2 березня 1874 р. [3, с. 105–106]. Генерал-губернатор підозрював, що громадівці платили людям гроші, аби ті записувалися в українці [14, с. 313]. За сприяння київської влади українофіли провели відкриття Третього археологічного з'їзду [14, с. 311]. Того ж 1874 р. побачив світ часопис «Київський телеграф» [13, с. 21], що став «рупором» Громади (закритий 1876 р.).

Така модель використання адміністративних установ українофілами сприяла поширенню

інформації про рух серед ширших верств населення і зростання його соціальної бази. Кістяківський у щоденникових записах зауважує ефективність такого методу впливу українофілів, що неабияк стурбував «великоросійську партію» [5, с. 460]. Влада в особах окремих високопоставлених чиновників прагнула використати український рух, поставити його у прийнятні для себе межі і контролювати. Тримаючи дистанцію, зважаючи на наукові здобутки українофілів, але вважаючи рух слабким, влада намагалася мобілізувати його у власних інтересах [2, с. 294–295], зробити українофілів залежними через службу.

Поворотним пунктом є повстання 1863 р. Після його придушення владі стало зрозуміло, що розумні вчинки і залучення до служби українофілів (зокрема, в Царстві Польському) не дасть їм зблизитися з поляками, виховає їх у лояльному дусі. Це спиралося і на зацікавленість деяких впливових осіб з України у послабшанні позицій польських землевласників і польського культурного впливу. Уже в 1863 р. основними особами у плідному діалозі з імператором виступали Галаган, Самарін і Черкаський [2, с. 226]. Черкаський після призначення Головним директором урядової комісії внутрішніх справ у Царстві Польському запросив до Варшави на службу Куліша та Білозерського. Як видно з листів Куліша до Костомарова (якого він переконував приєднатися до них), українофіли на службі у Варшаві чітко відчували себе належними до «російського світу» і навіть розглядали свою діяльність в упокореній Польщі як «восторжествование над презиравшим наши права панством». Також Куліш закликав Костомарова продемонструвати солідарність з Урядом, бо поляки є «врагом, общим и для него, и для нас» [2, с. 226].

Дослідники вказують на згасання українофільської активності, пов'язаної з закриттям «Основи» та виданням Валуєвського циркуляра на початку 1870-х років [2, с. 226–227]. Але не меншою мірою цьому сприяла активна залученість до служби головних діячів руху. Ще Макс Вебер зауважував зворотно пропорційну залежність між виконанням державної служби і різного роду культурно-політичною активністю. Цей ефект наявний і тут.

Одним з «лобістів» українофілів був київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков. Його розрахунок зводився до того, щоб використати службу як засіб «приручення» українофілів. Він волів надати руху обмежені легальні рамки діяльності, цінуючи які українофіли мали б соронитися нелегальних дій та радикалізму [2, с. 283]. Він бачив вигоду від українофілів в антипольських заходах, але виступав проти заборон і репресій, що обов'язково призвели б до радикалізації і співчуття рухові з боку громадськості.

Дондуков-Корсаков один з небагатьох зміг оцінити реальні можливості українофільства; його аналіз трьох етапів розвитку цього руху мало у чому поступається науковим побудовам Мирослава Гроха [14, с. 311–315]. Київський генерал-губернатор надав певну підтримку діячам руху навіть після Емського указу і репресій, що розпочалися; негласно «спускав на гальмах» виконання Емського указу в його губерніях [14, с. 311].

Російський дослідник Олексій Міллер зауважує, що Емський указ і розпочаті репресії виявились напрочуд «контрпродуктивними» [2, с. 283; 14, с. 320]. Цей факт ще раз доводить, наскільки далекоглядною і корисною з позиції інтересів держави була політика «розумної легалізації» українофілів, що її проводив Дондуков-Корсаков.

Отже, для українофілів у другій половині XIX ст. не було характерним протиставлення українських інтересів й ідентичності лояльності до держави. Для більшості українофілів початково регіональний, етнотериторіальний патріотизм не перетинався з патріотизмом імперським і належністю до «русского народа». Державна служба не перешкоджала в очах українофілів їхній діяльності, навпаки ідейні переконання сприяли якіснішому виконанню служби. Після польського повстання 1863 р. намітилося два основних шляхи використання служби в українофільських цілях (відповідно до течій у самому русі): 1) поміркований, соціальний, аполітичний, «функціоналістичний» (його сформулював Олександр Кістяківський); 2) культурно-політичний, більш активний (його уособлення – Михайло Драгоманов та Володимир Антонович).

Існувало дві моделі поведінки українофіла, що використовував службу або співпрацю з державними інституціями для просування «української справи». Перша – особисте практичне «служіння народу». Друга – авторитетний вплив на прийняття рішень або колективна співпраця з місцевою владою, просування власних проєктів, що мали б і «державну користь», участь у заходах влади для виконання власних завдань.

Водночас існувало й дві моделі поведінки влади щодо українофілів. Політики обмеженої протекції і легалізації та залучення на службу й використання додержувалась частина чиновництва на місцях. Сильнішою виявилась модель фронтального обмеження і заборон. Репресії проти українофільства не тільки не гальмували становлення української нації, а стимулювали визрівання чітких політичних форм українського проєкту. Саме вони відкрито протиставляли державні інституції українському рухові, державну лояльність – українським інтересам. Це штовхало українофільство на радикалізацію і появу ідей «самостійності».

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – 811 с. – ISBN 5325005294.
2. Западные окраины Российской империи / [Л. А. Бережная, О. В. Будницкий, М. Д. Долбилов и др.]. – М. : Новое литературное обозрение, 2006. – 608 с., ил. – ISBN 5-86793-425-х.
3. Катренко А. М., Катренко Я. А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-і роки XIX ст.) / А. М. Катренко, Я. А. Катренко. – К., 2003. – 179 с. – ISBN 9663060204.
4. Кістяківський О. Ф. Щоденник у двох томах / [Упоряд. В. С. Шандра (старший упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін.]. – К. : Наук. думка, 1994. – Том 1. – 648 с. – ISBN 5120043232.
5. Кістяківський О. Ф. Щоденник у двох томах / [Упоряд. В. С. Шандра (старший упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь та ін.]. – К. : Наук. думка, 1995. – Том 2. – 584 с. – ISBN 51220043259.
6. Куліш П. Листи до М. Д. Білозерського / П. Куліш. – Львів–Нью-Йорк : Видавництво М. П. Коць, 1997. – 219 с. – ISBN 9660203136.
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Том 1. – 554 с. – ISBN 1895571022.
8. Лисяк-Рудницький І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 441 с.
9. Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX века) / А. И. Миллер. – СПб. : Алетейя, 2000. – 267 с., ил. – ISBN 5893292464.
10. Познанский Б. С. Воспоминания (издания «Украинской жизни») / Б. С. Познанский. – Москва, 1913.
11. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. : до історії громадських рухів на Україні / Ф. Савченко. – Харків–Київ : Державне видавництво України, 1930. – 404 с.
12. Самі про себе. Автобіографії видатних українців XIX століття / Ред. Ю. Луцький. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1989. – 327 с.
13. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років XIX ст. / С. І. Світленко. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1995. – 240 с. – ISBN 9667056953.
14. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні : XIX – початок XX ст. / В. С. Шандра. – К. : НАН України. Інститут історії України, 2005. – 427 с. – ISBN 966-02-2998-4.

V. Aristov

«UKRAINOPHILES»: IN BETWEEN THE STATE AND THE NATION

The author makes an attempt to examine the issue of interrelations between political loyalty and early Ukrainian national identity among the Kyiv «ukrainophiles» in the second half of nineteenth century. Special attention is paid to the impact this had on their relations with state power.

Keywords: ukrainophiles, narodnyk movement, khlopomans, state patriotism.

УДК 940.4(=411.16):323.281:355.012](477.83/.86) Б 513

Лариса Білоус

ВИСЕЛЕННЯ ЄВРЕЇВ РОСІЙСЬКИМИ ВІЙСЬКОВИМИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті простежено політику російської влади щодо єврейського населення прифронтових зон під час Першої світової війни. Зокрема, увагу звернено на примусове переміщення євреїв та роль військового командування у цих процесах.

Ключові слова: євреї, виселення, військові, війна, погроми, імперія, армія.

У 1901 р. історик та публіцист Симон Дубнов писав: «Ми вступаємо у XX ст. Що воно нам принесе – людству загалом та євреям зокрема? З огляду на останні десятиліття минулого століття, можна подумати, що людство вступає у нове Середньовіччя, занурюється у жахи війни та міжнародної боротьби [...] Але я відмовля-

юсь вірити в такі узагальнення» [2, с. 243]. Чи виправдався такий оптимізм просвітника? Важко дати відповідь, адже XX ст. виявилось для євреїв чи не найважчим з усіх періодів його історії: за півстоліття вони пройшли крізь лихоліття Першої світової війни, Російської громадянської та Голокосту.